

Новгороді, ні в Володимирі¹. До татарського погрому 1482 р. Київ мусив тим більше оправдувати свою літературну репутацію.

Кінцеві замітки. Різномірний матеріал, зведений в сім огляді літературної творчості XIII—XIV в., незалежно від того, чи він має виразну українську метрику чи ні, досягає, я сподіваюсь, ту мету, котру я мав на оці. Він має дати приблизне поняття, в яких напрямках і формах мусила розвиватись літературна робота в українських землях в сім часі, по імпульсу, раз даному київським літературним і взагалі культурним рухом в епоху його розцвіту. То, що нам бракує в письменній традиції, до певної міри доповнять відгомони старої усної словесності, що відбила на собі образи і мотиви також і книжної творчості сих переломових століть XIII—XV. Хоч я кладу межу на другій половині XIV в., словесна творчість, як усякий органічний процес, продовжувалась і покривала сю межу, як і всяку іншу. Відбиваючи в однім літературні явища і впливи попередніх століть, в інших знов точках безпосередньо стикалась вона з явищами і течіями пізнішими. Таким чином, дальша частина праці, присвячена усній традиції переходнової доби: від пізніх княжих часів і аж до першого відродження XVI—XVII вв., в багатьом служитиме доповненням розділам, присвяченим книжній творчості XII, XIII і XIV вв.

Я тільки що одмітив ті відгомони і відзиви, які свідчать нам про продовження в Києві, хоча в ослаблених формах, літературного руху старшої доби. Нема ніякого сумніву, що він розвивався в формах доволі багатих, різномірних і яскравих також і в Західній Україні, яка в XIII і XIV вв. була головним резервуаром української державності і культури, виробленої київською добою. Ті випадкові характеристики, які заховались для часів, уже не освітлених для нас галицько-волинським літописанням, після 1289 р., непереможно змушують думати про багату і різномірну західно-українську творчість. «Тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волинская (Галицько-волинська держава Юрія Львовича) — всякимъ обиліємъ и славою преимуца, аще нынѣ по многихъ ратехъ и не такова», — споминав при кінці XIV в. про часи Юрія Львовича митр. Кипріян, мабуть, на підставі оповідань, що чув він в Галичині і на

¹ «Не бѣхъ Кіянннъ родомъ, ни Новгорода, ни Владимира... не нмамъ многа памяти ни научихся дохторскому наказанію, еже сочиняти повѣсти и украшати премудрыми словесы, якоже обычай омуь риторы».

Волині про те, як виглядали сі краї перед польською окупацією. Його характеристика потверджується короткою, очевидно, сучасною українською запискою (перехованою у Длугоша) про сього Юрія, що він був «мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий: за його управи Руська земля тішилася спокоєм і славилась своїм багатством»¹. Я вище вказав, що, дійсно, сі часи, останні десятиліття XIII і перші XIV в., можна вважати часами економічного і культурного розцвіту Зах. України², і на сю приблизно пору можуть припадати ті, вицвілі і поблідлі образи «багатого Волиня — красного Галича», донесені північною билинною традицією, коли, супроти підупалого Києва, знищеного Переяслава, заглохлого Чернігова, сей західний український кут малювався краєм пишного багатства, вишуканої розкоші, витонченої культури³.

Але власне риси далекого екзотизму, в котрих малювалась тодішня Галичина, зливаючись з образами Візантії, Зах. Європи і навіть «Індії багатої», нараз, власне, показують, наскільки далеким і чужим краєм стала для країв великоруських, а може навіть і північноукраїнських Західна Україна тих перехідних століть. Се ж може до певної міри об'ясняти нам, чому з її тодішньої культури і письменства до нас заціліло так безконечно мало. Коли на місцевім ґрунті не заціліла ні одна копія Галицько-волинського літопису, ні одна з безчисленних книг споряджених книголюбцем «філософом» Володимиром Васильковичем, майже нічого з предметів тодішнього мистецтва, — не дуже дивно, що ми не маємо нічого і з тої літературної продукції, яка мусила там розвиватись. Земля ще від часу до часу відкриває щось з захованих в ній матеріальних скарбів, в тім роді як «Молотовське срібло», характеристичний образ місцевого мистецтва другої пол. XIV в.⁴ Але в місцевих книгозбірнях не відшукалося нічого з письменства сеї доби. Літературно освічених галичан та волиняків стрічаємо на різних ерархічних позиціях Великої Росії, але від тих книжних скарбів, які вони мусили приносити з собою до своїх нових столиць, не зосталось нічого, крім сеї дорогоцінності — Галицько-волинського літопису. Хто зна, може, ще щось викриється з часом!

¹ Див. в III г. «Історія України», с. 114.

² Див. в т. I.

³ Про сі образи далі, в т. IV.

⁴ Описані мною свого часу в «Записках львів.», т. XXV.

Сим я кінчаю першу частину праці, присвячену старшим пам'яткам нашої словесності, усної і писаної. Вона трохи розрослась у мене під руками при своїм викінченні, а що з технічних причин з великими книгами тепер особливо трудно, прийшлося поділити сю першу частину аж на три томи.

Я бачив себе змушеним увести досить багато текстуальних взірців, щоб не бути голословним і мати більше певності щодо осягнення своєї мети, так, як вона вирисувалась і усвідомилась остаточно в процесі праці. Я вказав її в передмові, але вважаю потрібним до неї вернутись в отсім післяслові, бо не певний, чи матиму змогу сказати іншим разом.

Почну трохи здалека, з характеристичної різниці, яка зайшла протягом минулого століття в відносінах до нашої старої доби.

Порівнюючи погляди старших генерацій українців на нашу стару літературу і культуру взагалі з поглядами і настроями ближчих поколінь, помічаємо цікаву різницю. В другій половині минулого століття наше громадянство рішучо затратило почуття безпосередньої зв'язі з добою киево-галицькою, котру живо відчували люди двадцятих і тридцятих років, такі як Максимович, Бодянський, Костомаров і багато менше звісних. Ті звертались до княжої доби як до живих, безпосередніх прецедентів пізнішого українського життя. Вони повні були пієтизму і навіть ентузіазму для великого культурного діла, довершеного нашими предками X, XI, XII вв. Вони чули їх спадщину в нинішнім і перейняли були гордою свідомістю свого зв'язку з нею¹.

¹ Се явища, котрим місце в огляді українського відродження XIX в., але щоб зробити мою гадку яснішою, я наведу на ілюстрацію голос одного з менших, рядових українофілів 1830-х рр.:

«Хто перший з нас (росіян) ввійшов у зв'язки з європейськими державами? Хто спинив погибельний потік перших татарських орд, змусив їх вернутись до своїх степів і так сильно, так огненно і розкішно оспівав битви з кочовими половцями? — Малоросіяне!

Котрий нарід без твердих і постійних границь, які могли б його оборонити від войовничих сусідів, без неприступних гір, які б могли врятувати його незалежність, умів бути страшним своїм ворогам, встиг розвинути свою національність і захвати її в тяжких віках насильства татарського, литовського і польського? Який нарід протягом п'яти віків неволі, коли в попіл обертали його городи, давали на муки за вірність релігії, вмів її захвати, і за сей час не раз був пострахом своїх гнобителів, і серед сих мук створив школи для освіти молодіжи? Сей нарід був — Малоросіяне!

Пізніші зусилля, від сорокових років (від Кирило-мефодіївського товариства) підняті українською інтелігенцією і звернені на те, щоб зв'язатися з народною масою, як базою дальшого національного розвитку, і для сього знищити той мур, який виріс між українськими масами й інтелігенцією в попередніх століттях,— сі зусилля мали своїм наслідком, що весь інтерес, всі симпатії і вся творча енергія була перенесена тоді на історію останніх століть та на сучасну українську етнографію. Стара ж Україна відійшла на другий план. Інтерес до неї в ширших кругах нашої суспільності сильно підупав або й зовсім затратився.

Було тут дещо з того, що помічається взагалі в часах розвою поступових і демократичних течій, шукань творчих і рухових елементів в народному житті¹. Але прилучались і спеціальні умови, які тяжіли на українстві.

Нові покоління укр. інтелігенції, другої половини XIX в., були не любителями одшешшого українського життя, як ті старші, що вважали національні прикмети українські за відгомін минулого, спадщину безповоротно прожитого, засуджену теж на скорше чи повільніше відмирання². Сі

Досі наша вітчизна пишається прийняттям грецької віри, і вперше вона була прийнята — Малоросією.

Досі пишаємось побідними походами Святослава — і в них були лавя Малоросіян.

Досі сам спомин пісень Боянів навіває мрії й переносить в минушину — і Бояни були поети Малоросії, тим часом як Північ не лишила нам пам'яті своїх співців.

Для нас безсмертне «Слово о поході Ігоревім» — а се твій малоросійський, оспівані в нім діла учинені малоросіянами. Вони билися з половцями і печенігами. Вони розбудили життя на півночі Росії й перенесли сюди початки держави...»

Се переклад з «Путевых записок Вадима *» (Москва, 1834), зі вступу до розділу «Малоросія». Автором був Вадим Пассек, харківлянин походженням, роджений і вихований в Сибіру, де його батько жив на засланні. Відповідно тодішній термінології, автор Україною зве ще тільки Слобідщину, а централезь Україну — Малоросією.

¹ Пор. сказане вище про мало симпатичне становище поступовіших течій до старої літератури взагалі — т. I.

² Нагадаю, напр., погляди Костомарова, висловлювані перед тим, ніж він став членом Кирило-мефодіївської громади й перейняв її активізм:

«Малоросія — эта колыбель русской общественной жизни — съ своими нравами, понятіями, языкомъ и всемъ, чѣмъ можно было отличить малоруса, — скоро будетъ принадлежать исторіи минувшихъ дней. Великая Россія съ своими правами, языкомъ, со всемъ, что составляло отличіе великоруса въ старину, — все останется, какъ бы далеко ни зашелъ народъ въ образованности отъ своихъ предковъ. Слѣдовательно, элементъ малорусскій нуженъ былъ только на время, а теперь кончилъ то, что могъ произвести для дальнѣйшихъ вѣковъ, напротивъ — элементъ великорусскій есть фазъ болѣе продолжительный и не носитъ ни малѣйшихъ признаковъ отжитія и разрушенія». Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи, 1843, с. 193.

молодші хотіли далі творити українське життя і передусім мусили довести самому своєму громадянству існування підстав і можливостей окремого українського розвою, паралельно з великоруським, але окремо від нього. Для сього вони старались вигородити базу, якнайменше зв'язану з великоросійським життям і якнайяскравіше від нього відмінну. Шукали її в традиціях козацтва, в українській культурі XVII—XVIII в., в сучаснім фольклорі й народнім мистецтві. Стара ж українська культура, історія, письменність менше надавалась на се. На неї заявляли претензії великоросіяне як на своє добро. Тут, як ми почасти бачили в попереднім викладі¹ і далі побачимо, на кожнім кроці треба було ще доводити генетичний зв'язок пізнішого українського життя і творчості з сею старою культурою і літературою: своє, так би сказати, історичне право відкликатись до нього. Не раз навіть в найкращім разі приходилось признавати його спільним добром українського і великоруського життя. Все се в тодішніх обставинах здавалось мало корисним і мало продуктивним. В інтересах економії, енергії і праці український рух старавсь опиратись на базах можливо неспірних, до яких найменше могли причепитись оборонці «єдинства русскої народности».

Се з становища тодішніх обставин не можна назвати виною, навіть і помилкою, поскільки передусім треба було пильнувати викликання в суспільності рухової енергії. Як творці національного життя, люди, котрі пильнували сеї активності, стояли, розуміється, вище поколінь старих антикварів, котрих інтереси не йшли далі збирання і студювання пам'яток минулого. Вони представляли вищий ступінь національного розвою, ніж сі. Але національне життя все-таки терпіло, скуплюючи свої інтереси виключно на останніх віках — на часах національного поневолення і боротьби за національне існування. Воно добровільно бідніло, затіснялось і звужувалось, лишаячи без відповідного використання багаті і цінні сторінки своєї історії. Громадське самопочуття набирало певної однобічності, скуплене на свідомості одвічного національного і соціального гніту, погорджування і легковаження, на вічній ідеї національного відпору і самоутримання. Яскравим покажчиком сеї однобічності служила мова, в якій обминались елементи староукраїнської традиції, через те, що вони ввійшли в скарбницю старої російщини. Але таке ж добровільне затіснявання культурно-історичного світогляду було і в мистецтві, в літературі, в науці. Поза суспільним ужитком фак-

¹ Див., напр., в т. II, с. 50 дд.

тично залишався багатий круг мотивів, ідей, інтересів, що наповняли наше життя і творчість протягом щонайменше — цілого півтисячоліття якраз дуже інтенсивного розвитку, високого моментів високолюдських, високоідеальних, глибоко виховуючих, коли наше громадянство жило життям ініціативним, повним, національним в цілім значенні слова, а не потребувало підчеркувати своєї національної окремішності. Бо ставимо собі завданням не охорону національної екзистенції, котрої не чуло загроженою, а проблеми широкі, вселюдські. Відчувало себе рівнорядним членом колективу християнських народів, що несе на собі оборону християнської цивілізації від поганства (пор. вище ці принципи українського лицарства XII в). Повне було гордовитої свідомості своєї гідності, котру «Богъ въ безчестьи не положилъ есть»¹.

Все се коли не ігнорувалось, а рахувалось в національним інвентарю і реєструвалось в нудних розділах підручників, то все-таки не будило інтересу, не оживляло енергії, не заповняло світогляду, залишалося мертвим капіталом в нашій добрі. Се велика шкода, і я думаю, що крайній час виправити сю ненормальність і, не відхиляючись від демократичних і народолюбних заповідей нашого відродження, розширити рамці нашої перспективи, включивши не до теоретичної формули тільки, але до живого змісту нашої національної культури величну спадщину старої доби. Для повноти нашого національного життя се дуже цінно, навіть необхідно, і я хотів би послужити і сьому завданню, попри чисто наукові інтереси, отсею моєю працею як науковий робітник, котрому протягом довгої джерельної роботи рівно інтенсивно приходилось працювати і вникати в віки нові, середні й старі та своєю роботою вияснити і оживляти в громадській свідомості непереривність історичного розвитку нашого народу.

Признаюсь, що актуальність сеї потреби вияснилась мені аж в процесі сеї праці, котру я підіймав, властиво, з більше теоретичної потреби. Давнішим мотивом моєї праці було бажання доповнити образ зверхніх форм нашого життя, поданий в «Історії України-Руси», повнішим образом його відбиття в словесній творчості, а заразом вислідити тісніші зв'язки її з ранішими, передісторичними стадіями розвитку. Але в процесі праці, вглиблюючися в студії словесних пам'яток, я дістав стільки чисто естетичних приємностей, стільки глибоких відчужень інтимного зв'язку з тими далекими людськими переживаннями, що рішив приложити

¹ Див. вище.

особливі старання до того, аби естетична і психологічна сторона старої творчості якнайживіше виступила в моїм огляді. Тому вага його якнайдалше пересунулась від зверхнього огляду пам'яток словесної творчості на сей аналіз її внутрішнього змісту й естетичних досягнень. Тому що се змагання, як я кажу, в мені розвивалось все більше в процесі праці, правдоподібно, воно й виступає сильніше в її другій половині, ніж в першій.

Коли таке трактування пам'яток нашої старої словесної творчості як незвичайно цінного по нинішній день культурного і естетичного добра, з котрого й нині можемо багато зачерпнути, насолодитись і навчитись, мені вдасться передати читачам отсею працею, я буду вважати свою мету осягнутою. Супроти неї я свідомо поставив на другий план зверхню історію сих пам'яток. Я не давав ні бібліографії авторів, ні докладної історії студій, крім тих випадків, де вона могла дати щось цінне для зрозуміння самих творів або має сама по собі якусь літературну вартість. Доволі повна бібліографія, кінчаючи першим десятиліттям біжучого століття, міститься в «Історії України-Руси», а бібліографію пізнішого часу в теперішніх обставинах однаково неможливо зладити скільки-небудь повно: так дезорганізованим застається й досі науковий обмін. А головно, кажу, не було моїм бажанням перетяжувати виклад семи зовнішніми подробицями, щоб не відвести уваги від внутрішніх вартостей творів.

Закінчуючи сю першу частину своєї праці, я вважаю своїм обов'язком, дуже приємним мені, зложити щирю подяку всім тим, що уможливили мені сповнення сього завдання в нинішніх, незвичайно трудних обставинах наукового видавництва. Люди, котрі самі не пробували видати тепер більшу наукову працю, правдоподібно, не мають поняття про сі труднощі. При всім бажанні моїм я не міг би здійснити свого заміру, якби не поміч, котру мені подали мої заокеанські приятелі і прихильники: десятки робітників, студентів і культурних діячів різних спеціальностей, котрі чи то з особистої прихильності до мене, чи в інтересах культурного руху протягом останніх літ займались поширенням моїх книг і тим давали мені можливість вести їх видання. Висловлюю щирю подяку також усім, хто улегшував мені сю працю і се видання.

Видання сих трьох книжок коштувало мені, одначе, таких матеріальних напружень, що далі вести сю публікацію

в скорім темпі я не маю можливості. Праця буде продовжуватись і виходитиме малими томами тільки в міру того, як повертатимуться кошти, вложені в се видання. Сподіваюсь, що найближчий, IV том (другої частини книга перша), що містить огляд усної словесності пізніх княжих часів і переходових століть (відгомони старого героїчного епосу, християнської пісні і легенди і под.), діждеться все-таки сеї можливості не дуже нескоро.

Вайкерсдорф (Baden b. Wien)
в квітні 1923 р.